

Төлегенова Дина Мелдебек кызынын «Түрк тилдериндеги фитонимдердин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрү» деген темада 10.02.06 - түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу учун жазган диссертациялык ишинин расмий оппонентинин

ПИКИРИ

Төлегенова Дина Мелдебек кызынын «Түрк тилдериндеги фитонимдердин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрү» деген темада 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу учун жазган диссертациялык иши түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин тарыхый өнүгүүсүн фитонимдердин эволюциясы менен тыгыз карым-катышта изилдөөгө арналган маанилүү маселелерди көтөргөндүгү менен актуалдуу.

Түркологияда фитонимдер маселесине тилчи-окумуштуулар мурдатан эле көңүл буруп келишкен жана өсүмдүктөр аталыштарынын келип чыгышын түшүндүрүүгө, алардын түзүлүшүн, семантикалык негизин аныктоого болгон аракеттер, түрк тилдүү элдердин түпкү ата журтун, миграциясын изилдөө иштери фитонимдик лексика аркылуу ишке ашканын белгилөөгө карата изилдөө иштери алда канча мурда башталган болсо да, кыргыз тил илиминде кесиптик лексиканын алкагында өсүмдүк аталыштарынын айрым тематикалык топтору изилденгенин эске албаганда, фитонимдер боюнча монографиялык изилдөө жокко эсе. Андыктан, диссертациядагы фитонимдерди изилдөө иши түркологиянын теориялык маселелерин гана эмес, айрым терминологиялык көйгөйлөрдү чечүүдө да таяныч материал болуу менен катар, тектештирме-тарыхый өңүттөн изилдөө түрк тилдүү элдердин материалдык жана руханий маданиятын таануу үчүн булак болуп бере алат. Мындай жагдайлар изилдөө ишинин темасынын актуалдуулугун мүнөздөйт.

Түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилиндеги фитонимдерди тектештирме-тарыхый өңүттөн алгачкылардан болуп кандидаттык диссертациянын денгээлинде изилдөө жүргүзүлгөндүгү, кыргыз тилиндеги байыркы фитонимдик катмардын жалпы эле түрк тилдериндеги фитонимдик катмардын калыптануусуна олуттуу таасирин тийгизгендиги, жалпы түрк тилдериндеги фитонимдердин азыркы кыргыз тилинде сакталуусуна карата кеңири иликтөө жүргүзүлгөндүгү жана кыргыз жана түрк тилдериндеги фитонимдик өнүмдүү морфемалар алгачкы жолу фитонимдик форма катары системалуу түрдө салыштыра талданып, фитоним системасындагы тарыхый

лексика экендигинин далилдениши изилдөөнүн илимий жаңылыгын аныктайт.

Түрк тилдериндеги, анын ичинде кыргыз, казак тилдериндеги фитонимдердин орду жана алардын тилдин тарыхый жактан өнүгүүсүнө тикеден-тике тийгизген таасирин аныктоо, фитонимдерге карата семантикалык жактан мүнөздөмө берүү, түрк тилдериндеги фитонимдердин келип чыгышындагы номинациянын принциптерин жана типтерин, структурасын, жасалуу жолдорун аныктоо фитонимиядагы айрым маселелерди тактоо жана андан ары иликтөөгө карата теориялык-методологиялык жактан база боло алат.

Иликтөө натыйжаларын аныктоодо салыштырма-тарыхый, тектештирме-тарыхый өңүттөн изилдөө усулдары бирдиктүү пайдаланылып, диахрониялык алкакта кенири сыпаттоо, салыштыруу, талдоо ыкмалары колдонулган.

Изилдөөдөн алынган натыйжалар фитонимдик теорияны тарыхый жактан так маалыматтар менен толуктайт жана кыргыз тилинин лексикасынын тарыхый катмарларын терең анализдөөгө жана фитонимиянын морфемалык түзүлүшүн тарыхый жактан изилдөөдө кеңири пайдаланууга болот. Иште жүргүзүлгөн изилдөөлөрдү түркология, салыштырма грамматика жана тилдердин ареалдык типологиясын окуп үйрөнүү багытында, түрк тилдеринин тарыхый грамматикасы боюнча изилдөө иштеринде, тарыхый фонетика тармактарында да колдонууга болот.

Диссертациялык изилдөөдө байыркы түрк, кыргыз жана казак тилдериндеги фитонимдердин реестринин түзүлүшүн, түрк тилдерине орток элдик ботаникалык аталыштардын номинациясындагы принциптер, структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрүнүн изилдениши, тилдик тектештикти аныктоо менен катар, фитонимдердин лексикалык, грамматикалык маанилеринин, алардын өзгөрүүлөрүнүн жана маанилик варианттарынын изилдениши автордун жеке салымы болуп эсептелет.

Изилдөөдө XI-XII кк. таандык жазма эстеликтерден алынган бай жана ар түрдүү фактылык материалдар пайдаланылган, т.а., *изилдөөнүн булагы* катары “Древнетюркский словарь”, “Этимологический словарь тюркских языков”, Махмуд Кашкаринин “Дивану лугат-ит түрк” сөздүктөрүнүн, И. Кенесбаевдин «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (1-2 томдору) менен “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн» (1-2 томдору) материалдары колдонулган.

“Байыркы түрк сөздүгүнөн” 249 фитонимдик аталыштар, кыргыз тилиндеги 201 фитонимдик аталыштар, казак тилиндеги 211 фитонимдик аталыштар тиреде берилген.

Диссертациялык иш киришүүдөн, төрт баптан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен, тиркемеден турат.

Коргоого коюлуучу жоболор (натыйжалар) иликтөө ишинин жүрүшүндө далилдүү фактылар менен анализденген жана жыйынтык чыгарылган:

1-жобо: Адамдын ой жүгүртүүсү менен түшүнүгү өнүккөн сайын фитоним да өз маанисин кеңейте баштайт. Фитонимдин мааниси ошол заттын дал өзүн таанытпастан, ал тилди алып жүрүүчүлөрдүн дүйнө таанымын чагылдырат. Бул жыйынтык III баптын 3.1., IV баптын 4.1., 4.4. бөлүмдөрүндө тастыкталган.

2-жобо: Түрк тилдериндеги байыркы фитонимдик катмар кыргыз тилиндеги фитонимдик кордун концептуалдык негизин түзө тургандыгы III баптын 3.1., IV баптын 4.3, 4.4. бөлүмдөрүндө аныкталган.

3-жобо: Кыргыз тилиндеги өсүмдүктөр дүйнөсүн чагылдырган лексика жалпы семанын негизинде лексика-семантикалык байланыштагы семантикалык талаага биригет. Лексика-семантикалык топтун негизин жалпы түрк тилдерине орток фитонимдер түзөт. Бирок кыргыз тилине гана мүнөздүү фитонимдердин да бар. Алынган жыйынтык III баптын 3.1., IV баптын 4.1., 4.2., 4.3., 4.5. бөлүмдөрүндө анализге алынат.

4-жобо: Өсүмдүктөр аталыштарындагы номинация процесси адамдардын таанып-билүү жана таксономиялык ишмердиги менен байланышкан. Номинация процессинде өсүмдүктөрдүн реалдуу белгилери (түсү, даамы, жыты, бийиктиги, түзүлүшү, бөлүктөрү, жалбырагынын формасы, жештүүлүгү, дарылык касиети ж.б.) негизги белги катары алынган. Бул III баптын 3.1 – 3.2., IV баптын 4.2. бөлүмдөрүндө тастыкталган.

5-жобо: Түрк тилдериндеги фитонимдер түзүлүшү боюнча тубаса, туунду, жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнөт. Кыргыз тилиндеги байыркы фитонимдик катмардын жалпы түрк тилдериндеги фитонимдик лексикасынын өнүгүүсүндөгү динамикалык ролу жана түрк тилиндеги байыркы архетиптердин фоносемантикасынан ачык көрүнөт. Бул жыйынтык III баптын 3.2, 3.2.1, 3.2.2., 3.2.3. жана IV баптын 4.2., 4.3., 4.4. бөлүмдөрүндө аныкталган.

Диссертацияны кыргыз тил илимиде актуалдуу маселени алып чыккан жана жыйынтыктуу натыйжаларды чагылдырган толук бүткөн иш катары баалоого болот. Изилдөөдө коюлган максат так коюлуп, белгиленген милдеттердин негизинде ырааттуу структура аркылуу ой логикалык жактан байланыштуу чагылдырылган. Коргоого коюлган жобо-натыйжалар түрк тилдери, анын ичинде кыргыз, казак тили илимдери үчүн баалуу материалдарды бере алат.

Авторефератта диссертациянын кыскача мазмуну чагылдырылган, КР УАКтын талаптарына жооп берет.

Диссертациялык иш боюнча төмөнкүдөй сын-пикирлер менен сунуштарды айтууга болот:

1. 91-беттеги *кабык* фитониминин морфемалык түзүлүшү *кап+ык* деп берилип, *кап* «бир нерсени куюучу идиш же орун» деген уңгудан жасалгандыгы айтылат. “Байыркы түрк сөздүгүндө” «1. кап – бюрдук, мешок; 2. кап – оболочка плодного пузыря(сырты)» деп түшүндүрүлөт(420-б.). Андыктан *кабык* сөзүнүн этимологиясын экинчи (капталган бөлүгү, сырткы) мааниге байланыштыруу оң.

2. 92-беттеги *artuĉ(арча)* сөзү байыркы түрк тилиндеги “*art* - возрастать, увеличивать” этишинен жасалгандыгы белгиленген [ЭСТЯ, 1974:183]. Бул пикирге караганда ошол эле эмгектеги К.Броккельман менен Г. Рамстедттин “арыт – очищать, чистить” деген сөздөн жасалгандыгын белгилеген пикирине кошулуу аныктыкты жаратат (ЭСТЯ: 174:174).

3. *Жылгын* – өзөндүн шагылдуу жээгинде, сайда өсүүчү өсүмдүк. Байыркы түрк тилинде “йылга - река” дегенди түшүндүрөт. Андыктан, диссертациянын 93-бетинде *жылгын* фитониминин уңгусу “йул - жулуп алуу, сууруп салуу” деген сөз менен байланыштырылган. Бул ойго караганда, *жылгын* сөзүнүн уңгусун “йылга - река” сөзү менен байланышта кароо оң го.

4. Диссертациялык иштин 116-бетинде «Кыргыз фитонимиясында жөнөкөй туунду терминдер көбүнчө зат атооч+аффикс жана этиш+аффикс түзүлүшүнө ээ болот.

1. Зат атооч+аффикс – аш + тык, күз + дүк, жаз + дык ж.б.

2. Этиш+аффикс: эк + ин, көбүр + ган, ышкын + дык, тордо + мо» деп берилген. Берилген мисалдардагы “көбүр, тордо” деген этиш сөздөрдү да морфемаларга ажыратуу керек. Ошондой эле *ышкын* сөзүнүн эмне үчүн этиш деп берилгени түшүнүксүз. Далилдөө талап кылынат. Бул сөздү биринчи номинациясы күнүрттөлгөн фитонимдердин катарына кошсо болмок.

5. «4.5. Фитонимдердин семантикалык өзгөчөлүктөрү» аттуу бөлүмдө теориялык маселе тууралуу кеңири маалыматтар камтылган, бирок азыркы кыргыз, казак тилдериндеги фитонимдер боюнча далилдүү мисалдар аз берилген.

6. Диссертацияда орфографиялык, пунктуациялык, техникалык каталар арбын, айрым стилдик каталарга да жол берилген:

- титулдук баракта кафедранын аталышы баш тамга менен жазылуусу туура эмес;

- татаал сөздөрдү жазууда каталарга жол коюлган: айыл-чарба(айыл чарба) (139-б.), иш чаралар (иш-чаралар) (53-бет), мыйзамченемдүүлүктөрүн (мыйзам-ченемдүүлүк) (67-б.), агро-маданиятында (агромаданияты) (121-б.), түпнускалык(түп нуска) (58-б.);

- орфографиялык каталар: кийинчирээк(кийинчерээк) (49-б.), туундуу(туунду), боё үчүн (боёо үчүн) (101-б.), объективдүү (объективдүү) (144-б.);

- сөз айкаштарын жазуу: илимий-изилдөөлөр (илимий изилдөөлөр) (120-б.),

- техникалык каталар: кунуно (101-б.), бакоо (байкоо) (71-б.), бтр(бир)(130-б.), аттарыжаны(аттары жаңы) (138-б.);

- кириңди сөздөрдө, тике сөздө ж.б. учурларда үтүр белгисинин коюлушунда каталар жолугат: 78, 96, 99, 100, 101, 115, 116, 127, 148 - беттерде ж.б.

- айрым стилдик каталар да кездешет: Адам жоктон барды кылууга (жасоого, жаратууга) күчү жетпесе да, жаңы ат коюу үчүн тилдин бардык каражаттарын колдонууга күчү жетиштүү (65-б.)

Жыйынтыктап айтканда, Төлегенова Дина Мелдебек кызынын «Түрк тилдериндеги фитонимдердин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрү» деген темада 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу учун жазган диссертациясы КРдин Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын койгон талаптарына толугу менен жооп берет. Ал эми анын автору Төлегенова Дина Мелдебек кызы 10.02.06 - түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алууга толук татыктуу.

Расмий 2-оппонент, ф.и.к., ОшМУнун
факультеттер аралык кыргыз тили
кафедрасынын доценти

С. Ж. Давлатова

10.06.2025

